

TARİHTE BUHÂRÎ ALGILAMALARI

Zişan TÜRCAN*

Özet

Buhârî, itikâdî ve fikhî görüşlerini gerek ilgili müstakil eserlerinde gerekse Sahîh-i Buhârî’de ifade etmiştir. Onun bu görüşleri, haddizatında ehl-i bid’at ve ehl-i re’y karşıtı bir anlayışla telif edildiği belli olan Sahîh’i, sıradan bir rivayetü’l-hadis kitabı görüntüsünden çıkartmıştır. Buhârî’nin, eserlerinde ortaya koyduğu bu tür yaklaşımları, onun, itikâd ve fıkıh alanında görüş sahibi bir âlim olduğunu kanıtlamaktadır. Fakat bu tespitten daha önemlisi, “İtikâdî ve fikhî yazılarda Sahîh ve genel olarak da Buhârî ne ölçüde dikkate alınmıştır?” sorusudur. Zira bu soru Buhârî ve Sahîh’ine ilişkin subjektif tanımlamalardan öte, tarihte onların nasıl algılandığını ve onlara nasıl bir rol biçildiğini açığa çıkaracaktır.

Anahtar kelimeler: Buhârî, Sahîh-i Buhârî, akâid ve kelim literatürü, fıkıh literatürü

Abstract

Perceptions of Bukhārī in History

Bukhārī expressed his opinions in regard to aqā’id and fiqh in the *Sahīh* and in his separate studies. Essentially his opinions took out the *Sahīh*, which was formed against *ahl al-bid’ah* and *ahl al-ra’y*, from an ordinary identity of *riwayah al-hadīth*. All approaches which Bukhari presented in his works show that he is a scholar who holded a view in the field of aqā’id and fiqh. Bukhārī’s opinions on the issues of *aqā’id* and *fiqh* prove that Bukhārī is a scholar who put forth his ideas. However, this question is more important than that proof: “To what degree are the *Sahīh* and generally *Bukhārī* taken into account in the writings of *kalam* and *fiqh*?” For this question will reveal that how *Bukhārī* and the *Sahīh* was perceived and what kind of role was provided for them in history more than the subjective portray about *Bukhārī* and the *Sahīh*.

Keywords: Bukhārī, Sahīh al- Bukhārī, literature of aqā’id and kalām, literature of fiqh.

1. Giriş

Sahīh’in içeriği ve yapısal özellikleri, onun, müellifinin kendi kriterlerine göre sahih hadisleri referans alarak ehl-i bid’at ve ehl-i re’y’in görüşleri karşısında itikâdî ve fikhî meselelere temas ettiği bir eser olduğunu göstermektedir. Ancak yazıldığı dönemde müteakip dönemlerde ve geç dönemde *Sahīh*’in nasıl tanım-

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Ü. İlahiyat Fakültesi

landığı, ilim dünyasında hangi yönleriyle dikkate alındığı ve hangi durumlarda atıflar yapıldığı sorularını sormak ve bu sorular eşliğinde süreci izlemek, onun gerçekte neye tekabül ettiğini anlamaya imkân verecektir. Üçüncü asrın diğer hadis eserleri için de benzer yaklaşımlar sergilenebilir. Mesela sünenlerin, rey taraftarlarına bir tepki olarak telif edilmeleri ve bu bakımdan fıkıh kitaplarının düzenine sahip olmaları gerekçe gösterilerek “hadislerle yazılmış birer fıkıh kitabı”¹ oldukları şeklinde bugünden bakılarak yapılan tespitler, sünenlerin, başta musannifleri tarafından nasıl tanımlandıklarına, tarihi süreçte nasıl algılandıklarına, onlara nasıl bir konum ve işlevsellik atfedildiğine ilişkin araştırmalarla test edilmelidir. Hele hele sözü edilen tespitler kronoloji ihmal edilerek sünenlerle onlardan daha sonra telif edilmiş fıkıh eserleri arasında yapılan mukayeselere dayandırılırsa eserlerin gerçek zemininde kavranması mümkün olmayacaktır. Şu halde *Sahîh-i Buhârî* özelinde sorumuzu tekrar edersek acaba *Sahîh*, yazıldığı dönemde ve sonrasında nasıl algılanmıştır? Bu soruya cevap vermeden önce üçüncü asır hadis eserlerinin ve özeldir *Sahîh-i Buhârî*’nin hangi şartlarda telif edildiğini ortaya koymak gerekir.

2. Üçüncü Asır Hadis Tasnifi ve *Sahîh-i Buhârî*

Başlangıçta hadis uydurmacılığına karşı tedbir alma amacı taşıyan tedvin ve tasnif faaliyeti, ilerleyen süreçte ehl-i re’yin, hadislerin sıhhatlerine ilişkin kaygılarla hadisleri göz ardı edici tavırları nedeniyle yeni bir döneme girmiştir. Yeni anlayış, muhaliflerin görüşlerine kısmen reaksiyon olarak oluşan tasnif tarzını devam ettirmiş, ilaveten farklı bir sünnet anlayışını somutlaştırıp formüle etmiştir. Sünnetin yegâne vasıtası olarak merfu hadisi öne çıkaran eş-Şâfiî’nin (ö. 204H) düşünceleriyle örtüşecek şekilde, üçüncü asırda hadisçiler, rivayet birikiminden yeni seçmeler yapmışlardır. Telif edilen yeni eserlerde bir yandan mümkün olduğunca merfu hadisleri diğerlerinden ayırmak ve kısmen eş-Şâfiî’nin netleştirdiği² sened odaklı sıhhat kriterlerine riayet etmek, diğer yandan ehl-i re’yin görüşlerine hadisleri referans olarak itiraz etmek önemli bir amaç olarak belirlenmiştir. Rivayetlerin en sağlamlarını nakletmek ile muhaliflere cevaplar üreten tasnif tarzını uygulamak, haddizatında bilinçli bir gayeyi gerçekleştirmede, birbirini tamamlayan iki uygulamayı ifade etmektedir. Zira hadisçilere göre muhalifler, zaman zaman hadisleri zayıf oldukları gerekçesiyle

1 Ali Yardım, *Hadis II*, Dokuz Eylül Ü. Yayınları, İzmir 1984, s. 78.

2 Bk. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü’l-halebî, Mısır 1358/1940, ss. 369–372.

devre dışı bırakıyorlar ve reye dayalı hükümler veriyorlardı. Üçüncü asır hadis musanniflerinin her biri bahsedilen amacı farklı biçimlerde ve farklı oranlarda gerçekleştirmiştir. Mesela Ebû Dâvûd *Sünen*'inde *Sahîhayn*' dakiler kadar sağlam rivayetler zikretmemiş³ olsa da çoğu zaman bab başlıkları kullanarak hadislerden anlaşılabilir hususlarla ilgili tercihini belli etmiştir. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde görülen bu durum diğer sünenlere de büyük oranda teşmil edilebilir. Müslim (ö. 261H) *Sahîh*'inin mukaddimesinde, biri fıkıh istinbâtı, diğeri de sahih hadisleri cem olmak üzere güttüğü iki amaçtan bahseder.⁴ Ne var ki o, hadisleri bab tertibiyle dizdiği halde kanaatini açığa vurmasının en kolay şekli olan bab başlıklarını zikretmemiştir.⁵ Müslim'in bahsedilen tercihinin karşılık Buhârî, naklettiği hadislerin sıhhati kadar onları ilişkilendirdiği bab düzenine ve bab başlıklarına da ehemmiyet vermiştir. Bir bütün olarak bakıldığında, hadis musannifleri arasında eserine söz konusu özellikleri en fazla yansıtan hadisçinin Buhârî (ö. 256H) olduğu söylenebilir. Buhârî hem sahih, hem müsned⁶ hadisleri bir araya getirmeyi amaçlamış, hem de bu tür hadisleri sünnet olarak nitelemiştir.⁷

Hadis tarihinde *Sahîhayn* olarak nam salmış iki eserden ilkinin yazan Buhârî, eserini, bir hadis kitabının kalıplarını zorlayacak içerikte kaleme almıştır.⁸ Sözü

-
- 3 Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. el-Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, Matbaatü'l-İlmiyye, Halep 1351/1932, c. I, s. 6.
 - 4 Müslim b. Haccâc Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. I, s. 3.
 - 5 Nevevî'ye göre bunun sebebi, kitabın hacmini artırması endişesidir. Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1392H, c. I, s. 21. Sahîh-i Müslim'in şerhlerinde bab başlıkları ile ilgili izahların görülmeysi, Müslim'in bab başlıklarını belirlemediği tespitini desteklemektedir. Mesela Mâzerî ve Kâdî İyâz, dönemlerinde kaleme alınan Buhârî şerhlerinin aksine eserlerinde bu tür yaklaşımlar sergilemezler.
 - 6 Müsned hadisin merfu-muttasıl anlamında kullanıldığına dair bk. Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed en-Neysâbûrî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, tahk.: es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1977, c. I, s. 56; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-Nazar fi Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, tahk.: Abdullah b. Dayfillah, Riyad 1422H, c. I, s. 241.
 - 7 Buhârî eserine, *el-Câmiu'l-Müsnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillah (s.a.) ve Sünenihi ve Eyyâmihî* şeklindeki bir başlık uygun görmüştür.
 - 8 Ömer Özpinar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005) adlı eseri, genel olarak hadis literatüründe yazılmış eserlerin, özeldede *Sahîh-i Buhârî*'nin, dönemin siyasi, itikâdî ve fikhî tartışmaların etkisiyle şekillendiğini izah eden çok kıymetli bir çalışmadır.

edilen durum Buhârî'nin, hadisin yanı sıra akâid, fıkıh ve tefsire duyduğu özel ilgisinden kaynaklanmıştır. Onun akâide dair telif ettiği *Halku Ef'âli'l-İbâd*⁹, *el-Akâide, Ahbâru's-Sıfât*¹⁰, fikhî meselelere dair telif ettiği, *Ref'u'l-Yedeyn fi's-Salât*¹¹ ve *Kitâbu'l-kırâeti Halfe'l-İmâm*¹² ve tefsir alanı ile ilgili gözüken *et-Tefsîr*¹³ gibi eserleri, bahse konu alanlara olan ilgisini kanıtlamaktadır.

Buhârî ve Müslim'in her ikisi de, en sağlam rivayetleri cem etme iddiasını taşımaktadır. Bununla birlikte Buhârî'nin, itikâd¹⁴ ve fıkıh meselelerine dair bab başlıkları ve tercemeler oluşturması, kendi düşüncelerini yer yer doğrudan ifade etmesi, bab başlığı ve altında tertip edilen rivayetler arasında kurduğu ve çoğu deşifre edilmeyi bekleyen anlamsal ilişkiler vasıtasıyla görüşlerini ortaya koyması, Mürcie¹⁵, Cehmiyye, Kaderiyye¹⁶, Rafiziyye ve Haricîler gibi grupların kelimâ görüşlerine¹⁷ ve ehl-i re'yin yaklaşımlarına¹⁸ karşı açıktan itirazlarını dile getirmesi, eserini Müslim'in kitabından farklı kılmıştır. Öyle ki Buhârî sözü

-
- 9 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, tahk.: Abdurrahman Amîra, Dâru'l-me'ârif, Riyâd, ts.
- 10 Ali Abdülbâsit Mezîd, *Minhâcu'l-Muhaddisîn fi'l-Karni'l-Evvelî'l-Hicrî*, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âm, yy., ts., c. I, s. 264.
- 11 Buhârî, *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât*, tahk.: Ahmed eş-Şerîf, Dâru'l-Erkam, Kuveyt 1404/1983.
- 12 Buhârî, *Kitâbu'l-kırâeti halfe'l-imâm*, tahk.: Fadlurrahman es-Sevrî, el-Mektebetü's-selefiyye, yy., 1404/1980.
- 13 Buhârî, *et-Târîh*'inde bu eserinde atıfta bulunur. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, tahk.: Muhammed Abdu'l-Mu'îd Hân, Dâiretu'l-Me'ârif'l-Usmâniyye, yy., ts., c. VIII, ss. 232, 265.
- 14 Genel olarak ehl-hadîsin kelama karşı olduğu bilinmektedir. Buhârî için de aynı durum geçerlidir. Bu bakımdan onun temas ettiği meselelerin kelam kitaplarında işlenmiş olması, Buhârî'nin görüşlerini kelimâ olarak nitelememizi haklı kılmaz. Çünkü böyle bir yaklaşım, temelde kelama ve kelamcılar bir itiraz olarak ortaya koyduğu düşüncelerden dolayı, karşı çıktığı yöntem ve gayeleri ona nispet etmek anlamına gelir. Hadisçilerin özeldede Buhârî'nin yaklaşımları akâid çerçevesinde görmek ve bu şekilde nitelemek daha uygun görünmektedir.
- 15 Kitabu'l-îman'ın özellikle Mürcie'nin görüşlerine bir reddiye niteliği taşıdığını iddia eden bir çalışma için bk. Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1992, c. XXXII, ss. 183–198.
- 16 Buhârî'nin Kitâbu'l-kader'i Kaderiyye'ye karşı yazdığını iddia eden bir çalışma için bk. Musa Bağcı, "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLVI, 2005, sayı: 1, ss. 21–42.
- 17 İbn Hacer, Tevhîd bölümünün şerhinin başında Buhârî'nin, Kitabu't-tevhîd'i Kaderiyye ve Cehmiyye'ye, Kitabu'l-fiten'i Haricîler'e, Kitabu'l-ahkâm'ı da Rafizîlere reddiye olarak oluşturduğunu belirtir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1379, c. XIII, s. 344.
- 18 Mesela bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, tahk.: Muhammed Zühêyr, Dâru Tavkî'n-Necât, yy., 1422 H., Şehâdât, 8.

edilen amacı doğrultusunda eserine, asıl metin kısmında olmasa bile ayetleri, sahabe ve tabiûn sözlerini ve hatta dилcilerin izahlarını bolca almıştır. Sahih hadisleri toplama iddiasındaki bir eserde, 1341 mu'allak hadisin bulunması¹⁹, rivayetlerin farklı birçok babla ilişkilendirilmesi, rivayetlerin naklinde taktî'e başvurulması, rivayet tariklerinin pek fazla zikredilmemesi, kuşkusuz Buhârî'nin, *rivayet*in yanı sıra başka gayeler güttüğüne birer delil teşkil etmektedir. Zira bahsedilen uygulamalar, sırf hadis nakli amelîyesinin dışına çıkmak ve hadisleri belli bir düşünce içinde istihdam etmek anlamına gelmektedir. *Sahîh-i Buhârî*'de bu tür uygulamalar içerisinde itkâdî ve fikhî yaklaşımların yoğunluğu dikkat çekicidir. Buhârî'nin açıktan dile getirdiği itkâdî ve fikhî görüşleri arasında iman-amel ilişkisi,²⁰ iman-İslam kavramları,²¹ amellerde niyetin gerekliliği²² gibi pek çok konu vardır.

Tariflerimiz esasen, döneme ilişkin genel tarifler ve ağırlıklı olarak da o dönemde telif edilmiş eserlerin ve özelde de *Sahîh*'in yapı ve içeriğinden hareketle ortaya konulmuştur. Buna göre ortada, sahih hadisleri nakleden, itikâdî ve fikhî meselelerde sözü olan bir Buhârî ve bu görüşlerini yansıttığı *Sahîh*'i vardır. Oysa Buhârî'ye ve *Sahîh*'in telifine ilişkin anlatılar ağırlıklı olarak sadece hadis rivayeti ile ilgilidir.

-
- 19 İbn Hacer, İbnu's-Salah'ın ve onu takip eden öğrencisi Nevevî'nin, *Sahîh-i Buhârî*'deki hadislerin sayısını mükerrerler dâhil 7275 olarak tespit ettiklerini haber vermektedir. Fakat kendisine göre, eserdeki toplam hadis sayısı mutâbe'at ve mevkuf olanlar hariç, mükerrerlerle birlikte 7397'dir. İbn Hacer ayrıca, ta'liklerin sayısını kitap kitap belirlemiş ve sayılarının toplamda 1341 olduğunu tespit etmiştir. Bk. İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, ss. 465-468.
- 20 Buhârî, imanın tanımı ile ilgili olarak, "İman söz ve ameldir, artar ve eksilir" demektedir. Buhârî, İman, 1. Musannif bu konuda ayrıca bir bab başlığı da oluşturmuştur. Bk. Buhârî, İman, 33. (İmanın artıp eksilmesi babı)
- 21 Kitâbu'l-İman'a "Peygamber'in 'İslam beş şey üzerine bina edilmiştir.' sözüne dair bab" ile başlaması iman ile İslâm'ın aynı şey olduğu düşüncesini açığa vurmaktadır. Buhârî, İman, 1.
- 22 "Amellerin ancak niyet ederek ve sevap arzusu ile yapıldığında değer kazanacağını ve herkesin niyet ettiği şeyi elde edeceğini gösteren haberlere dair bab" da şunları söyler: "Buna göre iman, abdest, namaz, zekât, hac, oruç ve (her türlü muamelata dair) ahkâm niyetle ilgili hükme dâhildir." Buhârî, İman, 37. İbn Hacer'e göre burada musannif, imanı zikrederek, "iman ameldir" şeklindeki görüşünü dile getirmektedir. Ona göre Buhârî, imanın tasdik manasında olduğunda niyete gerek kalmadığını, zira bu durumun açık olduğunu, fakat imanın amel manasında niyeti gerektirdiğini ifade etmiş olmaktadır. Çünkü niyet, amelin Allah için mi yoksa başkası için mi yapıldığını ya da farz, mendub şeklinde amellerin mertebelerini belli eder. Musannifin abdesti zikretmekteki gayesi de onu, namaz gibi ibadetler için bir vesile olarak değerlendirdiklerinden dolayı müstakil bir ibadet saymayan el-Evzâi ve Ebû Hanîfe gibilerine itiraz etmektir. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 135.

3. Buhârî ve Sahîh'inin Hadis Rivayetçiliği Temelinde Tanımlanması

Sahîh-i Buhârî' nin ne tür bir beklentiye karşılık telif edildiğine ilişkin önemli bir haber nakledilmiştir. Habere göre Buhârî, eserini yazmaya nasıl karar verdiğine dair şunları söylemektedir: 'İshâk b. Râhûye'nin yanındayken, bir defasında bizlere: 'Peygamber'in sahih sünnetini ihtiva eden muhtasar bir kitap telif etseniz!' şeklinde bir isteğini dile getirmişti. Onun bu sözleri bende etki uyandırdı ve *el-Câmiu's-Sahîh*'i telif etmeye karar verdim."²³

Sahîh'in telifine niçin ihtiyaç duyulduğuna dair nakledilen söz konusu haber, onun iki temel özelliğine vurgu yapmaktadır. Bunlardan biri, sahih hadisleri ihtiva etmesi, diğeri de muhtasar nitelikte olmasıdır. Sünnetin hadis ile eşitlendiği bir söyleme sahip olan bu nakil, sünnetin bilgisine, hadislere ilaveten başka vasıtalarla da ulaşma imkânını kabul eden ehl-i re'y karşıtlığını zımnî olarak içermekle beraber, temelde *sıhhat* vurgusu taşımaktadır.

Sahîh-i Buhârî ile ilgili sıhhat vurgusu, telifi sonrasına ait haberlerde de devam eder. Buhârî'den altmış altı sene sonra vefat eden Ukaylî'ye (ö. 322H) dayandırılan bir habere göre Buhârî *Sahîh*'ini telif ettiğinde onu, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Ma'în, Alî b. el-Medînî ve diğeri bazı kimselere arz etmiştir. Bu âlimler Buhârî'nin kitabını beğenmişler ve dördü dışında bütün rivayetlerinin sahih olduğuna kefil olmuşlardır. Ukaylî naklettiği haberin arkasına söz konusu dört rivayetle ilgili olarak, Buhârî'nin tercihinin doğru olduğunu eklemeyi de ihmal etmemiştir.²⁴ Kısacası kitabın telif sebebi ve ehline kabulü tamamen sıhhati ile ilgilidir. Buhârî'nin kitabını inceleyen ve onaylayan isimler arasında Ahmed b. Hanbel'in oluşu, *Sahîh*'in aynı zamanda ihtiva ettiği görüş ve yorumlar açısından da kontrol edildiğini ve aynı şekilde hüsn-ü kabulle karşılandığını²⁵ düşündürebilir. Zira İbn Hanbel hem kendi döneminde hem de sonraki tarihi süreçte ehl-i hadîs çizgisinin en önemli ve karizmatik öncüsü addedilmiştir. Ne var ki Buhârî'nin, eserini sözü edilen âlimlere hangi safhada ve ne şekilde sunduğuna dair bir bilginin olmaması bir yana, İbn Hanbel'in, hadislerin tasnif edilmesinden, musannef eserlerin fikhî görüş içermesinden ve hatta hadis ile birlikte onu tefsir eden sözlerin yazılmasından bile hoşlanmadığı bilinmektedir.²⁶ Öte yandan bu rivayete göre, İbn Hanbel'in dışındaki rical ve

23 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 7. (*Hedyu's-Sârî*)

24 Aynı yer.

25 Bk. Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 325.

26 Bk. Zeynuddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, tahk.: Hemmâm Ab-

sened uzmanı isimlerin ve ayrıca ismi zikredilmeyen kimselerin de onayının alınmış olması ve üstelik haberin baştan sona sıhhat vurgusu içermesi, İbn Hanbel'in *Sahîh*'i akâid ve fıkıh açısından da kontrol ettiği ihtimalini zayıflatmaktadır. Kaldı ki, *Sahîh*'in yorum tarafına ilişkin olumlu bir değerlendirme yapılmış olsaydı, İbn Hanbel ile Buhârî arasındaki fikir paralelliği vurgulu bir şekilde nakledilirdi. Zaten Ukaylî'nin nakledilen haberi her halükarda, Ukaylî ve sonrakiler bakımından eserin tamamen rivayet merkezli algılandığını göstermektedir. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in, Buhârî ile ilgili takdirlerini, onun hadisçiliği ile ilişkilendirdiğini gösteren haberler vardır. Mesela Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel ile aralarında geçen şu konuşmaları aktarır:

Baba, bu hafızlar kim? diye sordum. O da, 'Oğlum, bunlar Horasanlı gençler, her birinin ayrı bir özelliği var' dedi. 'Kimler?' diye sordum. 'Şu Buhâralı Muhammed b. İsmâil, şu er-Râzî Ubeydullah b. Abdilkerîm, şu Semerkanlı Abdullah b. Abdirrahman, şu Belhli el-Hasen b. Şucâ' dedi. 'Baba, en hafızı hangisi? diye sordum. 'En çok ve en iyi hadis zikreden Ebû Zur'a'dır. En ârifi Muhammed b. İsmâil'dir. En mahiri Abdullah b. Abdirrahman'dır. Babları en iyi bilen de el-Hasen b. Şucâ'dır.' diye cevap verdi.²⁷

Sayılan dört hadisçi arasında, Ahmed b. Hanbel'in tanıklığına göre babları en iyi bilen kişi el-Hasen b. Şucâ'dır. Babları bilmek, aslında bir yönüyle fıkıh bilmek anlamına gelmektedir.²⁸ Buhârî'nin, dört hadisçinin "en ârifi" olarak nitelendirilmesi, hadislerin fıkıh alanında değil de sıhhati konusundaki yetkinliğinin öne çıkarılması gibi gözükmektedir. *İlel*'inde en fazla Buhârî'den yararlanmış olan Tirmizî'nin, "Ne Irak'ta ne de Horasan'da ilel, tarih ve isnad bilgisi bakımından Buhârî'den daha üstününü görmedim."²⁹ şeklindeki sözü de Buhârî'nin ilel ve rical konusundaki bilgisine dikkat çekmektedir.

Sahîh-i Buhârî'nin telifinden sonra kısa bir süre içinde bir rivayet kitabı olarak hadisçiler tarafından fark edildiği, rivayetlerinin lehte ve aleyhte eleştirilere

durrahîm Sa'îd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1407/1987, c. I, ss. 345-346.

- 27 Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, tahk.: Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Dâru Tayyibe, yy., ts., c. II, s. 940.
- 28 Mesela Vekî' b. el-Cerrah'ın (ö. 196/811) ashabu'l-hadisi hadislerin fıkıhını öğrenmeye şöyle teşvik ettiğini görmekteyiz: "Eğer siz, hadîste fıkıh sahibi olsanız ve onu iyice öğrenseniz, ashabu'r-re'y size üstün gelemez. Ebû Hanîfe'nin görüş beyan ettiği her konuda biz mutlaka bir bab halinde rivayette bulunmuşuzdur." Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, tahk.: Ebû Abdirrahman Âdil b. Yûsuf, Dâru İbni'l-Cevzî, Suud 1421H., c. I, s. 432.
- 29 Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *İlel* (*Sünen*'in sonuna ekli), tahk.: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru İhyâi't-türâsî'l-arabî, Beyrut, ts., c. V, s. 738; Sübkî, *et-Tabakâtu's-Şâfiyye*, c. II, s. 220.

konu olduğu, dördüncü asır bitmeden el-Hâkim en-Neysâbûrî'nin (ö.405H) yaklaşımında bir sıhhat ölçütü şeklinde öne çıkarıldığı ve beş-altıncı asırlarda da en sahih kitap olduğuna dair bir icma'nın telaffuz edildiği bilinmektedir.³⁰ Çoğunluğun kanaatine göre o, en sahih hadis kitabıdır. Sözü edilen kanaat, onun içerdiği haberlerin, diğer hiçbir eserde olmadığı kadar, bir haberin sübutuna ikna edecek nakil şartlarını haiz olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Her ne kadar *Sahîh*'le ilgili olarak en sağlam kitap niteliğinin, onun ihtiva ettiği her bir hadis için geçerli bir yargı olmadığı ve fakat bütününe yönelik yapılan bir değerlendirme olduğu şeklinde görüşler dile getirilmişse de aksine, herhangi bir haberin tenkidinde, o haberin *Sahîh*'de yer alıp almaması daima dikkate alınmıştır. Rivayetlerinin sıhhatine ilişkin ortaya konulan bu düşünce, *Sahîh* için tespit edilen önemli bir vasfa vurgu yapmaktadır. Bahse konu algı, haddizatında kitabın telifinde, sahih hadisleri bir araya getirme şeklindeki motivasyona işaret eden ve yazıldıktan sonra da önemli hadisçiler tarafından rivayetlerinin sıhhatinin onaylandığına ilişkin anlatılara uygun düşmektedir. Sonraki dönemlerde, Müslim'in *Sahîhi* ile yapılan mukayeselere bakıldığında müellifinin, halku'l-Kur'an meselesine dair görüşüne atıf yapılan bir-iki örneğin dışında, genellikle *Sahîh-i Buhârî*'nin rivayetlerinin sıhhati yani senedlerinin sağlamlığı temel bir üstünlük aracı olarak vurgulanmıştır.

Sahîh, sağlamlık vasfıyla hem bütün İslâmî ilimler tarihinde dikkate alınmış, hem de tarih boyunca mü'min bireyler ve toplumlar için manevî bir güç ve haz aracı olarak görülmüştür. O, şifa bulmak için okunmuş³¹, onu merkeze alan dinî merasimler oluşmuş, hatimleri yapılmıştır.³² Bu durum *Sahîh*'in ihtiva ettiği hadislerin kesin bir şekilde Hz. Peygamber'e ait olduğu inancından kaynaklanmıştır. Kısacası bahse konu yaklaşımlar tamamen *sıhhat* ile ilgilidir.

Peki, Buhârî'nin ehl-i bid'at ve ehl-i re'ye karşı ortaya koyduğu ve *Sahîh*'ine yoğun bir şekilde dercettiği itikâdî ve fikhî meselelerdeki görüşleri ne kadar dikkate alınmıştır? Bu sorunun cevabını araştırırken, Buhârî ve *Sahîh*'ine ilişkin yapılan genel tariflerle yetinmek yerine, ilgili yazılarda onlara nasıl ve ne kadar atıf yapıldığını tespit etmek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.

30 Sahîh-i Buhârî'nin geçirdiği bu safhaları ortaya koyan bir çalışma için bk. Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci" *İslâmî Araştırmalar*, Ankara 1997, c. 10, sayı: 2, ss. 101-109.

31 Bk. Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâ'it-Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut 1401/1981, c. I, s. 5.

32 Örnekler için bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, c. VII, ss. 117-118.

4. İtikâdî Görüşleri Bakımından Buhârî ve *Sahîh*'ine İlişkin Genel Tanımlamalar ve Özel Atıflar

Tarihin çeşitli dönemlerinde âlimler Buhârî'nin hadisçiliği dışında kalan yönlerine de, özellikle itikâdî ve fikhî görüşlerine işaret etmişlerdir.

Buhârî'nin hadisçiliği dışındaki bir yönüne ilk olarak, halku'l-Kur'an meselesinde işaret edildiği görülür. Onun bu meseleye ilişkin görüşüne yapılan ilk atıflar, aslında yine hadis rivayeti ile ilgili gündeme gelmiştir. İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327H) eserinde Buhârî'yi tanıttığı bölümde şunu anlatır: "Babam Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277H) ve Ebû Zur'a (ö. 264H) Buhârî'den hadis dinlediler. Fakat Muhammed b. Yahya, onun 'Kur'an'ın lafzı mahlûktur' görüşünde olduğunu kendilerine yazıp haber verince, Buhârî'nin hadislerini terk ettiler."³³

Bir başka haberde Horasan hadis imamlarından Ebû'l-Velîd Hassân b. Muhammed (ö. 349H) babasıyla aralarında geçen bir diyalogu şöyle aktarır: "Babam 'Telif ettiğin kitap hangisi' diye sordu. Ben de 'Buhârî'nin kitabına mustahrec yazıyorum' dedim. O, 'Müslim'in kitabına yazman gerekir. Müslim'in kitabı daha bereketlidir. Çünkü Buhârî, Kur'an'ın lafzının mahlûk olduğunu düşünür.' dedi."³⁴ Hassân b. Muhammed'in bu haberi, Buhârî ve Müslim'in kitapları arasındaki üstünlük tartışmalarına ilişkin bir ima da içermektedir.

Buhârî'ye atıflar bulunan akâid ve kelama dair yazılarda, Buhârî'nin adı genellikle halku'l-Kur'an meselesinde anılır. Mesela Beyhakî (ö.458H), Kur'an'ın kelimullah, kelamın ise, Allah'ın zatî sıfatlarından bir sıfat olduğu ve O'nun zatî sıfatlarından herhangi birinin mahlûk, muhdes ya da hâdis olmasının düşünülemeyeceğine dair oluşturduğu bölümde, Buhârî'nin görüşüne de işaret eder. Ona göre Buhârî, kulların hareketleri, sesleri ve yazmalarının mahlûk olduğunu söylemektedir. Metlûv, mübeyyen ve sahifelerde yazılı, kalplerde hıfz edilmiş olan Kur'an ise Allah'ın kelamı olup mahlûk değildir.³⁵

33 Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dil*, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1271/1952, c. VII, s. 191. Diğer taraftan Ebû Hâtim'in Buhârî ile ilgili olarak, onun, Irak'a gelenlerin en âlimi olduğunu söylediğine dair haberler de vardır. Bk. Suyûtî, *Tedrib*, c. II, s. 941.

34 Şemsuddîn Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, c. III, ss. 74-75. Hâkim'in bildirdiğine göre Ebû'l-Velîd, Müslim'in *Sahîhi* üzerine bir müstahrec telif etmiştir. Zehabî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, c. III, ss. 74-75.

35 Ahmed b. el-Huseyn Ebû Bekr el-Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-Hidâye ilâ Sebîli'r-Reşâd alâ Mezhebi's-Selef ve Ashâbi'l-Hadîs*, tahk.: Ahmed Assâm el-Kâtib, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîd, Beyrut 1401, s. 109.

Ebû İsmail el-Herevî'nin (ö.481H) Buhârî'ye atıfları daha geniş çerçevededir. O, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihî* adlı eserinde hem hadis kaynağı olarak Buhârî'nin *Sahîh'*ine³⁶, *Târîh'*ine³⁷ ve *Halku Ef'âli'l-İbâd'*ına³⁸ atıfta bulunur hem de hadislerin sıhhat değerlendirmelerinde³⁹ onu referans alır. Herevî aynı zamanda Buhârî'yi ehl-i re'y karşısında konumlandırır. Eserinde, bid'atin ne olduğunu, re'yin kötülüğünü ve ehl-i re'y karşıtlığını hadisçilerin sözlerini aktararak ortaya koymaktadır. Özellikle Şâfiî (ö. 204H), (ö. 241H) ve Vekî' b. el-Cerrâh⁴⁰ (ö. 197H) gibi hadisçilerin yanı sıra Buhârî ile ilgili haberler de aktaran Herevî, onu Hz. Peygamber'in yolunun şaşmaz takipçisi⁴¹ ve sünnetini hıfz eden⁴² bir kişi olarak takdim eder. Müellif, Buhârî ile ilgili çok sayıda haber nakleder. Hatta naklettiği bir haberle Buhârî'nin, Şâfiî'den daha isabetli bir yol tuttuğunu ima eder: Ebû Zeyd el-Mervezî'nin anlattığına göre o, Rûkn ile Makam arasında uyurken rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve Hz. Peygamber ona şöyle demiş: "Ebû Zeyd! Ne zamana kadar benim kitabımı değil de Şâfiî'nin kitabını okuyacaksın?" Ebû Zeyd "Ya Rasûlallah! Senin kitabın hangisi? diye sormuş, o da "Muhammed b. İsmail'in *Câmî'i*" buyurmuş.⁴³

Herevî'nin yaklaşımına göre, Buhârî'nin tek tek itkâdî görüşlerinden ziyade, genel sünnet anlayışıyla, sünneti sağlam bir şekilde muhafaza etme çabasıyla ve buna uygun bir şekilde kitaplar telif etmesiyle önem kazandığı anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Ya'lâ (ö.526H) *Tabakâtu'l-Hanâbile'*inde Buhârî'ye yedi-sekiz sayfalık bir yer ayırmıştır. Burada o, Buhârî'nin fıkıhçı tarafıyla ilgili herhangi bir tanıtıcı cümleye yer vermemekle birlikte, "Kur'an'ın lafzı mahlûktur" sözünün

36 Bk. Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihî*, tahk.: Abdurrahman Abdulazîz Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1418/1998, c. II, ss. 146, 149.

37 Bk. Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, c. I, s. 71.

38 Bk. Herevî, *age*, c. I, s. 77.

39 Bk. Herevî, *age*, c. I, ss. 61, 185.

40 Bk. Herevî, *age*, c. II, ss. 187, 188, c. III, s. 126.

41 Herevî'nin naklettiği haberlerden birinde Yahyâ b. el-Fadl el-Buhârî, rüyasında Hz. Peygamber'i Medine'den yürüyerek çıkarken görür. Muhammed b. İsmail onun adımlarını takip etmekte ve Peygamber (s.a.) ayağını kaldırdığında o hemen aynı yere basmaktadır. Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, c. II, ss. 188-189.

42 Herevî'nin naklettiği bir başka habere göre Buhârî kendisi ile ilgili şunu anlatmıştır: "Bir akşam vakti Ali b. el-Medî'nin yanına geldik. Bizi toplanmış görünce, 'Ticaret ehli ticaretinde, çarşı-pazar ehli çarşı pazarında, eğlence ehli eğlencesinde, bu topluluk ise sünneti hıfz ediyor' dedi." Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, c. II, s. 189.

43 Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, c. II, s. 190.

Buhârî'ye nispet edilmesinin yanlışlığını ve aslında onun İbn Hanbel ile aynı görüşte olduğunu anlatmaktadır.⁴⁴ Sunumundan, Buhârî'yi, sırf halku'l-Kur'an meselesinde İbn Hanbel'e yakın gördüğü için sahiplendiği ve Hanbelî âlimler arasına aldığı anlaşılmaktadır.

Geç dönem âlimlerinden aynı zamanda Buhârî şarihi⁴⁵ olan Takiyyuddîn İbn Fakîh (ö.1071H) *el-Ayn ve'l-Eser fî Akâidi Ehli'l-Eser* adlı eserinde "Buhârî'nin, 'Kulların sesleri mahlûk değildir' diyenlerle ve bu konuda aşırı gidenlerle mücadelesi" şeklinde bir başlık açmıştır. Müellif başlık altında, Kur'an okuyandan dinlenen şeyin savt-ı kadîm olduğunu ne Selefin ne Ahmed b. Hanbel'in ne de onun ashabının söylediğini belirtir. Ona göre İbn Hanbel'e böyle bir görüşün nispet edilmesi, onun, "Kur'an'ın lafzı mahlûktur diyen Cehmî'dir." sözünden kaynaklanmıştır. "Kur'an okuyandan dinlenen şey savt-ı kadîmdir" sözünü ona nispet edenler, lafız ile savtı aynı şey zannetmişlerdir. Hâlbuki bu ikisi arasındaki fark açıktır. Savt okuyana, lafız ise en başta konuşana nispet edilir. İbn Fakîh, Buhârî'nin kulların savtının mahlûk olduğunu beyan ettiğini ve bu konuda Ahmed b. Hanbel'le ters düşmediğini özellikle vurgular.⁴⁶

Herevî'nin Buhârî'ye bir bütün olarak, ehl-i rey karşısında bir konum atfedilen tariflerini dışarıda tutarsak, Buhârî'ye atıfların genellikle sadece halku'l-Kur'an meselesinde yapıldığı görülmektedir.⁴⁷ Bahsettiğimiz bu atıflar esasen

44 Ebû'l-Hasen İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, tahk.: Muhammed Hâmid el-Fakî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., c. I, ss. 271-279.

45 Hayruddîn b. Mahmud ez-Zirikî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, yy., 2002, c. III, s. 272.

46 Abdalbâkî b. Abdilbâkî Takiyyuddîn İbn Fakîh, *el-Ayn ve'l-Eser fî Akâidi Ehli'l-Eser*, tahk.: Revvâs kal'acî, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, yy., 1407H, s. 98.

47 Son dönemde yazılan kelimelik eserlerde Buhârî'nin görüşlerine de temas edildiği görülmektedir. Mesela Abdullah b. Abdirrahman b. Cibrîn, *İ'tikâdu ehli's-sunne* adlı eserinde Buhârî'nin "Kur'an'ın lafzı mahlûktur" sözüyle ilgili olarak, bu sözün izahı nedir? sorusunu sorar. Ardından Buhârî'nin *Sahîh*'inde Kitâbu't-tevhîd'de Allah'ın mütekellim, Kur'an'ın da onun kelâmı olduğuna dair deliller zikrettiğini belirtir. Müellif ayrıca, Buhârî'nin *Halku Ef'âlî'l-İbâd* adlı eserinin, Allah'ın kulların fiillerini yaratmadığını, aksine kulların kendi fiillerini yarattıklarını iddia eden, Allah'ın dilediğini hidayete erdirdiğini dilediğini dalaletle düşürdüğünü, dilediğine verdiğini ve dilediğinden de esirgediğini inkâr eden Mu'tezile'ye bir reddiye olduğuna işaret eder. İbn Cibrîn'e göre bütün bunlar, konunun izahı için açık ve yeterlidir. Müellif, Buhârî'nin "Kur'an'ın lafzı mahlûktur" sözünün izah etmeye devam eder. (Abdullah b. Abdirrahman b. Cibrîn, *İ'tikâdu Ehli's-Sunne*, (derslerinin yazılı kaydı), el-Mektebetü'ş-Şâmile, c. II, s. 10.) İbn Cibrîn, Buhârî'nin diğer kelâmî görüşlerine de temas eder. Mesela imanın, söz ve fiil olduğuna dair görüşü için bk. İbn Cibrîn, *İ'tikâdu Ehli's-Sunne*, c. X, s. 2.

nadir olan uygulamaları örnelemektedir.

Buhârî'nin itikâdî görüşlerine, hatta halku'l-Kur'an meselesindeki yaklaşımlarına genellikle temas edilmediği görülür. Kelamcılar ve akâide dair yazılar kaleme alan hadisçiler Buhârî'nin görüşlerini genellikle dikkate almazlar. Hatta bunlardan bir kısmı eserlerinde Buhârî'nin ne rivayetlerine ne de görüşlerine yer vermiştir. Mesela İbn Kuteybe (ö. 276H) kaderi reddedenlere, Cebriyye'ye, sıfatları mecazî kabul edip varlığını inkar edenlere, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlere ve daha buna benzer görüşleri dile getirenlere reddiye olarak yazdığı *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Redd alâ el-Cehmiyye ve'l-Muşebbihe*⁴⁸ adlı eserinde bahsedilen konularda doğrudan ya da dolaylı görüş beyan eden Buhârî'ye herhangi bir atıfta bulunmaz. Oysa halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili olarak İbn Hanbel'e çelişkili görüşler atfedildiğine işaret eder.⁴⁹ Başka bir vesileyle de Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şâfiî'nin isimlerini de telaffuz eder.⁵⁰

Ebû Sa'îd ed-Darimî (ö. 280H) Cehmiyye'ye yazdığı reddiyede Mâlik'in görüşlerini aktarırken, Buhârî'yi hiçbir şekilde anmaz. Mesela o, dinden çıkan kişinin durumu ile ilgili meselede Mâlik'in görüşlerini aynen alıntılamıştır.⁵¹ Ancak Buhârî'ye herhangi bir işaretle bulunmamıştır. Oysa bu konuyla ilgili Buhârî *Sahîh*'inde, *Kitâbu İstîtâbeti'l-Mürteddîn ve'l-Mu'ânidîn ve Kitâlihîm* şeklinde bir bölüm oluşturmuş ve görüşlerini rivayetler üzerinden ortaya koymuştur. Hatta "Mürted erkek ve kadın hakkında hüküm"⁵² şeklinde bir bab açmış ve altında, "İbn Ömer, ez-Zührî ve İbrâhim der ki: Mürted kadın öldürülür" ifadesini kullanmış ve ardından, doğrudan ve dolaylı pek çok ayeti zikretmiştir. Dârimî, Buhârî'den herhangi bir hadis de rivayet etmemektedir.

Üçüncü asır âlimlerinden Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö.301H) ise, kaza ve kadere dair 450 rivayeti topladığı *Kitâbu'l-Kader*'inde Buhârî'den hadis nakletmektedir.⁵³ Fakat o da, Buhârî'nin kanaatlerine yer vermemektedir.

48 Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Redd alâ el-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* tahk.: Amr b. Mahmud Ebû Amr, Dâru'r-Râye, yy., 1412/1991.

49 İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 58-59.

50 İbn Kuteybe, *age*, s. 19.

51 Ebû Sa'îd Osman ed-Dârimî, *er-Raddu alâ'l-Cehmiyye*, tahk.: Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Dâru İbni'l-Esir, Kuveyt 1416/1995, s. 211; Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muwatta'*, tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zâmî, Müessesetü Zâyid b. Sultan, Abudabi 1425/2004, Akdiye, 18.

52 Buhârî, *İstîtâbe*, 2

53 Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî *Kitâbu'l-Kader*, tahk.: Abdullah b. Hamd el-Mansur, Advâu's-Selef, 1418/1997, ss. 176, 186, 219.

Taberî (ö. 310H), Kur'an'ın mahlûk olup olmaması, ru'yet, kulların fiilleri, imanın artıp eksilmesi, iman-amel ilişkisi gibi konulara dair rivayetleri topladığı *Sarîhu's-Sunne* adlı küçük risalesinde Buhârî'ye herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. Oysa Taberî, aynı eserinde Evzâ'î, Mâlik ve Ahmed b. Hanbel'in yaklaşımlarına işaret etmektedir.⁵⁴

Ehl-i Sünnet'in önemli imamı Eş'arî (ö. 324H) *İbâne*'sinde muhaddislerden, Kur'an'ın mahlûk olmadığını ve "Kur'an mahlûktur" diyenin kâfir olacağını düşünen otuz kadar isim sayar. Bu isimler arasında Ebû Hanîfe (ö. 150H), Süfyân es-Sevrî (ö. 161H), Mâlik b. Enes (ö. 179H), Leys b. Sa'd (ö. 175H), İbnu'l-Mübârek (ö. 181H) gibi Buhârî'den önce yaşamış olanlar olduğu gibi, Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197H), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198H), eş-Şâfiî (ö. 204H), Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm (ö. 224H), Süleyman b. Dâvûd (ö. 234H), Ahmed b. Hanbel (ö. 241H) gibi Buhârî'nin akranı olmasa bile ona yakın hadisçiler de vardır.⁵⁵ Eş'arî'nin verdiği listede Buhârî'nin adı geçmemektedir. Gerçi Eş'arî, listenin sonunda "ve diğerleri" diye bir ekleme yapmış ve ardından, "bu görüştekilerin hepsini saysak söz uzar" demişse de, aklına ilk gelen isimler arasında Buhârî'nin bulunmaması dikkat çekicidir. Zira Buhârî'nin ismi itikâdî ve kelâmî meselelerde en çok Kur'an'ın mahlûk olup olmaması tartışmasında geçmesi beklenir. Şu durumda Eş'arî'nin, Buhârî'nin bahsedilen görüşte olmadığını tespit etmiş olması bir ihtimal olarak düşünülebilir. Fakat mezkûr meselede lehte ve aleyhe ortaya çıkan görüşlere işaret ederken Buhârî'ye atıfta bulunmaması, her halükarda onu dikkate almadığını göstermektedir.

Ebû Bekr el-Curcânî (ö. 371H) de sıfat, meşîet, kulların fiilleri, Kur'an'ın mahlûk olup olmaması, ecel, kabir azabı, kaza-kader, şefaât gibi pek çok konuyu Mu'tezile'ye karşı kısa kısa ele aldığı *İ'tikâdu Eimmeti'l-Hadîs*'inde⁵⁶ başka isimler gibi Buhârî'den de bahsetmemektedir. Hadislerin sıhhatini tespit ederken Buhârî'nin tercihlerini önemseyen⁵⁷ İbn Mende (ö.395H) de *er-Reddu alâ'l-Cehmiyye*⁵⁸ ve *Kitâbu'l-İman* adlı eserlerini, sırf rivayetleri ilgili konularla ilişki-

54 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Sarîhu's-Sunne*, tahk.: Bedr Yûsuf el-Ma'tûk, Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, yy., 1405H., ss. 25, 26.

55 Ali b. İsmail Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, tahk.: Fevkiye Huseyn Mahmud, Dâru'l-Ensar, Kahire 1397H., ss. 95-96.

56 Ebû Bekr el-Curcânî, *İ'tikâdu Eimmeti'l-Hadîs*, tahk.: Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, Dâru'l-Âsime, Riyad 1412H.

57 Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya b. Mende, *Kitâbu'l-İman*, tahk.: Ali b. Muhammed Nâsır el-Fakîhî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1406H., c. I, s. 146, c. II, s. 854.

58 İbn Mende, *er-Reddu alâ'l-Cehmiyye*, tahk.: Ali Muhammed Nâsır el-Fakîhî, el-Mektebetü'l-

lendirerek oluşturmuş ve Buhârî dâhil hiçbir âlimin itikâdî ya da kelimî görüşüne atıfta bulunmamıştır.

*Tabakât'*ında Buhârî ile ilgili açtığı bölümde, onun, halku'l-Kur'an meselesinde İbn Hanbel'den ayrı düşmediğini uzun uzun anlatan İbn Ebî Ya'lâ (ö.526H) iman, tevhid, sıfat, kader ba's, sırat, şefa'at ve halku'l-Kur'an gibi meseleleri ele aldığı *el-İ'tikâd* adlı küçük hacimli eserinde, Mâlik, İbn Hanbel ve diğer musannifler gibi Buhârî'ye de kullandığı rivayetlerin kaynağını gösterme çerçevesinde atıflarda bulunur.⁵⁹ İbn Ebî Ya'lâ, İbn Hanbel'in Mücahid'in bir sözüne ilişkin görüşüne işaret etmesi⁶⁰ dışında konuları genellikle merfu ve mevkuf hadislere dayalı olarak işler.

İtikâdî ve kelimî eserlerde Buhârî'nin görüşlerinin pek fazla dikkate alındığını söylemek zordur. Ona nadiren yapılan atıflar da sadece halku'l-Kur'an meselesinde biraz aykırı görünen görüşünden dolayı söz konusudur. Buhârî'nin adı, genellikle rivayetleri bağlamında geçmektedir.

5. Fıkhî Görüşleri Bakımından Buhârî ve *Sahîh'*ine İlişkin Genel Tanımlamalar ve Özel Atıflar

Son dönemlerde özellikle Buhârî'nin fıkhâ dair görüşleri incelenmekte, hatta onun müstakil bir müctehid olup olmadığı tartışılmaktadır. Buhârî'nin *Sahîh'*inde Ebû Hanîfe'ye yönelttiği eleştirilerine cevap vermek üzere eserler kaleme alınmıştır. Aynı zamanda bu tür eserlere itiraz eden ve Buhârî'nin yaklaşımlarını savunan karşı görüşte eserler de yazılmıştır. Buhârî'nin "kâle ba'du'n-nâs" ifadesiyle kastettiği kişinin Ebû Hanîfe olup olmadığı temel tartışma konularından birini teşkil etmektedir. Ebû Hanîfe'nin görüşlerini savunmak için yazılan eserlerden biri, Dımeşkli Abdulganî el-Meydânî'ye (ö. 1298H) ait *Keşfu'l-İltibâs Ammâ Evredehû'l-Buhârî alâ Ba'di'n-Nâs*'tır.⁶¹ Diğer bir eser Hane'fî âlim Sehârenfûrî'ye (ö. 1297H) ait *Def'u'l-Vesvâs an Ba'di'n-Nâs* adlı eserdir. Sehârenfûrî eserinde, Buhârî'nin yukarıda işaret edilen tabiri ile Ebû Hanîfe'yi kastetmediğini ispatlamaya çalışmıştır. Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak

Eseriyye, Pakistan, ts., s. 15.

59 Mesela bk. Ebû'l-Hasen İbn Ebî Ya'lâ, *el-İ'tikâd*, tahk.: Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, Dâru Atlas el-Hadrâ, 1423/2002, ss. 26, 29, 30.

60 Bk. İbn Ebî Ya'lâ, *el-İ'tikâd*, s. 39.

61 Abdülganî el-Guneymî el-Meydânî ed-Dımeşkî, *Keşfu'l-İltibâs Ammâ Evredehû'l-Buhârî alâ Ba'di'n-Nâs* (Abdulmecîd Mahmûd'un Dirâsetun Mutkanetun li'l-Mesâilil-Fıkhîyye'si ile birlikte) Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, Haleb, ts.

el-Azîmâbâdî (ö. 1329H) ise aksi kanaatlerle *Raf'u'l-İltibâs an Ba'di'n-Nâs*⁶² adlı kitabını yazmıştır.⁶³

Buhârî'nin müctehidliği meselesi, onun Ebû Hanîfe'ye yönelik itirazları üzerinden yürütülen tartışmaların bir uzantısı gibi görünmektedir. Onun görüşlerinin çoğunun, Ebû Hanîfe'ninkiler ile örtüştüğünü iddia edenler olduğu gibi, onu, eş-Şâfiî'ye yakın görenler de olmuştur. Diğer bir görüş de Buhârî'nin mutlak müctehid olduğu şeklindedir.⁶⁴

Buhârî'nin müctehid olup olmaması tartışmasının pek fazla reel zemininin olduğunu söylemek zordur. Tartışmanın duygusal ve mezhebî saiklerle gündeme geldiği ve objektif dayanaklardan mahrum olduğu görülmektedir. Fakat Buhârî'nin, müstakil risalelerinin yanı sıra *Sahîh*'ine de önemli derecede rengini veren fikhî yaklaşımı ortadadır. Tarihî süreçte onunla ilgili genel tariflerde fıkıhçılığı, hatta *Sahîh*'teki fıkıhçılığı önemli bir özelliği olarak vurgulanmıştır. Buhârî'nin tercemelerini müstakil bir eserde inceleme konusu yapan, yedinci asır âlimlerinden İbnu'l-Müneyyir (ö.683H), dedesinin, "Fıkıhî tercemelerinde olan iki kitap: Hadiste Buhârî'nin kitabı, nahivde ise Sîbeveyh'in kitabıdır" dediğini nakleder.⁶⁵ "Fıkhü'l-Buhârî alâ terâcimihî"⁶⁶ sözü de tekrar edile gelmiştir. Ne var ki Buhârî'yi, *Sahîh*'indeki fikhî yaklaşımlardan dolayı üstüne vazife olmayan bir işe kalkışmakla eleştirenler olmuştur. Esasen ona yöneltilen eleştiriler, sadece fikhî yaklaşımıyla ilgili de değildir. Sekizinci asırda şarih Kirmânî (ö. 786H) Buhârî'yi, eserine gereksiz yere tefsir malzemesi boca etmekle suçla-

62 Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak el-Azîmâbâdî, *Raf'u'l-İltibâs an Ba'di'n-Nâs*, Dâru's-sahve, yy., ts. Bu eser, Azîmâbâdî'nin hocası Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî'ye de nispet edilmiştir. Salim Öğüt, "Buhârî (Fıkıh İlmindeki Yeri)", *DİA*, c. VI, s. 376. Fakat *Keşfu'l-İltibâs*'a takdime yazan Abdulfettah Ebû Gudde *Raf'u'l-İltibâs*'ın, müellif ismi belirtilmeden basıldığını, sonradan hocası Nezîr Hüseyin'in işaretleriyle Azîmâbâdî'ye nispetinin yaygınlaştığını belirtir. el-Guneymî, *Keşfu'l-İltibâs*, s. 7 (takdime).

63 Abdulfettah Ebû Gudde bahse konu tartışmalarla ilgili geniş bilgiler vermektedir. Bk. el-Guneymî, *Keşfu'l-İltibâs*, s. 7 (takdime).

64 Mesela bk. Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak Azîmâbâdî, *Raf'u'l-İltibâs an Ba'di'n-Nâs*, s. 17. Ayrıca Muhammed Bedr Âlim, şeyhi Keşmirî'nin *Feydu'l-Bârî* adlı *Sahîh-i Buhârî* şerhine yazdığı mukaddimede, "Buhârî'nin müctehid olduğunda hiç şüphe yoktur. O Şâfiî olarak meşhur değildir. Onun eş-Şâfiî ile muvafakat ettiği bazı meşhur meseleler vardır. Fakat İmam A'zam Ebû Hanîfe ile muvafakat ettiği hususlar eş-Şâfiî'ninkilerden az değildir." demektedir. Bk. *Keşfu'l-İltibâs*, ss. 9-10 (Ebû Gudde'nin takdimesi)

65 Ahmed b. Muhammed b. el-Müneyyir, *el-Mütevârî alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî*, tahk.: Salahu'ddîn Makbûl Ahmed, Mektebetü'l-Mu'allâ, Kuveyt ts., s. 38.

66 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 13. (*Hedyu's-Sârî*)

yacaktır.⁶⁷ Fikhî yaklaşımlarından dolayı onu tenkit eden de yine bir hadis şarihidir. Bu âlim, *Muvatta'* üzerine yazılan önemli şerhlerden *el-Müntekâ'* nin müellifi, Buhârî'nin ricali üzerine bir eser⁶⁸ kaleme almış olan Endülüslü fakih Ebû'l-Velîd el-Bâcî'den (ö. 474H) başkası değildir. Bâcî, Buhârî'nin hadisçiliğinin müsellem olduğunu, fakat fıkıh tarafı için aynı şeyin söylenemeyeceğini belirtir. Ona göre Buhârî'nin *Sahîh'* inde ihdas ettiği tercemeler ile muhtevaları arasında yer yer uyumsuzluk, tercemeler ile altlarındaki hadisler arasında kurulan ilişkilerde bir zorlama söz konusudur. Bütün bunlar Buhârî'nin yapamayacağı bir işe kalkışmasından, yani fıkıh alanına girmesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁹

Ebû'l-Fadl b. Tâhir el-Makdisî'nin (ö.507H) anlattığına göre, fıkıh yönü açısından *Sahîhayn* ile Tirmizî'nin *Sünen'*ini karşılaştıran Abdullah b. Muhammed el-Ensârî, *Sünen-i Tirmizî'*yi diğerlerinden daha faydalı bulmaktadır. Çünkü ona göre *Sahîhayn'* dan sadece belli bir seviyedekiler faydalanabilirken, hadislerin açık seçik bir durumda olan *Sünen-i Tirmizî'* den, fakihler, muhaddisler ve başkaları rahatça istifade edebilirler.⁷⁰

Buhârî'nin tercemeleri, *Sahîh* üzerine yazılan şerhlerde erken dönemlerden itibaren inceleme konusu yapıla gelmiştir. Hattâbî'nin şerhinde görülmeyen bahse konu uygulama, üzerinden fazla bir zaman geçmeden Endülüs şerhlerinde yer almaya başlamıştır.⁷¹ Bab ve tercemelerin izahına yönelik sistemli çabalar, olgunlaşma dönemi şerhlerinde, özellikle de *Fethu'l-Bârî* ve *Umdetu'l-Kârî'* de görülür. İbn Hacer ve Aynî, Buhârî'nin itikâdî ve fikhî görüşlerine çoğunlukla işaret etmişlerdir.⁷²

Fakat esas mesele, fıkıh eserlerinde ya da genel olarak fikhî tartışmalarda Buhârî'nin görüşleri ne kadar gündeme gelmiştir? Sorusuna verilecek cevaptır. Zira bu soru, Buhârî'nin fıkıhtaki ağırlığıyla ilgili daha isabetli bir karara varmaya yardımcı olacaktır.

67 Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. VI, s. 366.

68 Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li men Harece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, tahk.: Ebû Lübâbe Hüseyin, Dâru'l-Livâ', Riyâd 1406/1986.

69 İbnu'l-Müneyyir, *el-Mütevârî alâ Terâcîmi Ebvâbi'l-Buhârî*, s. 37.

70 Takıyyuddîn Ebû'l-Kâsım Ubeyd b. Muhammed, *Fadâilu Süneni't-Tirmizî*, tahk.: es-Seyyid Subhî es-Sâm râî, Mektebetu'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1409/1989, s. 33.

71 Endülüs'te yazılan, elimizdeki en erken şerhlerden İbn Ebî Sufra ve öğrencisi İbn Battâl'ın şerhlerinde bu tür uygulamaların örnekleri vardır. Geniş bilgi için bk. Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği –Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü–*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, ss. 134–142.

72 Geniş bilgi için bk. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, ss. 258–266.

Hemen başta şunu ifade etmeliyiz ki, buradaki durum da itikâd ve kelam içerikli eserlerde resmedilen durumdan farklı değildir. Şimdi önemli fıkâh kitaplarındaki Buhârî'ye yapılan atıflara yakından bakalım.

Hanefî fakihî Serahsî (ö. 483H) *el-Mebsut'*unda, sütkardeşliğini tartıştığı bir yerde, *Sâhibu't-Târîh* olarak tanıttığı Buhârî'nin aykırı bir görüşünden bahseder. Serahsî'nin anlattığına göre Buhârî, aynı koyun ya da ineğin sütünü içen iki çocuk arasında sütkardeşliğinin ve dolayısıyla hurmetin vaki olacağını savunmaktadır. Hatta onun bu düşüncesi, Buhâra'dan kovulmasına sebep olmuştur.⁷³

Hanefîlerin iki önemli furû-ı fıkâh eserinin sahibi hem Kâsânî (ö. 587H) hem de Merginânî (ö. 593H), eserlerinde Buhârî'nin herhangi bir fikhî görüşüne atıfta bulunmazlar. Hatta Buhârî'nin adı, onların eserlerinde hiç bir vesileyle geçmez.⁷⁴ Zeylâ'î (ö. 743H) ise Buhârî'ye sadece hadis kaynağı olarak işaret eder.⁷⁵

Mâlikî fakih İbn Ruşd'ün (ö. 595H) farklı fikhî görüşlere işaret ettiği ve mukâran fikhın önemli eserlerinden *Bidâye'*sinde, Buhârî'ye rivayetleri çerçevesinde yaptığı atıfları, onu, hadisçi hüviyetiyle dikkate aldığını göstermektedir.⁷⁶ Rukû ve secdede Kur'an kıraatinin cevazına dair tartışmalarda Buhârî'nin görüşüne işaret etse de, yakından bakıldığında yaptığı atfın, yine hadis değerlendirmesiyle sıkı ilişkili bir yaklaşım olduğu fark edilir. Şöyle ki, İbn Ruşd, rukû ve secdede Kur'an okunmayacağı konusunda cumhurun fikir birliği ettiğini belirtir. İbn Ruşd'ün anlattığına göre, cumhur bu konuda Hz. Ali'den gelen, "Cibril (s.a.) beni, rukû ve secdede Kur'an okumaktan menetti" rivayetine dayanırlar. Taberî mezkur rivayetin sahih olduğunu ve fukahanın onu delil olarak kullandığını, fakat tabiûnun bir kısmının bunun aksine rukû ve secdede Kur'an okumayı caiz gördüklerini söyler. İbn Ruşd, Buhârî'nin görüşünün de aynı yönde olduğunu belirtir ve kanaatinin bu şekilde oluşmasını, bahse konu hadisi sahih saymamasına bağlar.⁷⁷

73 Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1414/1993, c. XXX, s. 297; Muhammed b. Muhammed Ekmeluddîn el-Bâbertî, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*, Dâru'l-Fikr, yy., ts., c. III, s. 456.

74 Alâuddîn Ebû Bekr el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986, c. I, s. 34.

75 Mesela bk. Osman b. Ali ez-Zeylâ'î, *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (eş-Şilbî'nin haşiyesi ile birlikte), el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, Kahire 1313H., c. I, s. 79.

76 Mesela bk. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyeti'l-Muktesid*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1425/2004, c. I, s. 92.

77 İbn Ruşd, *Bidâye*, c. I, s. 136.

İbnu's-Salâh (ö. 643H) Buhârî'nin en sahih eser olduğunu vurgularken⁷⁸ *Fetâvâ'*ında onu, zikrettiği rivayetlerin kaynağı olması bakımından anar⁷⁹ fakat fikhî görüşlerine hiçbir şekilde atıfta bulunmaz.

Sekizinci asır âlimi Sübkî (ö. 771H), meşhur Tabakâtü'ş-Şâfiyye'sinde Buhârî'ye, Şâfiî fakihlerin ikinci tabakasına ait listede yer verir.⁸⁰ Buhârî'yi Şâfiî fakihlerden sayan müellif, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* adlı usul kitabında Buhârî'ye yaptığı atıf, sadece *Sahîh'e* rivayet kaynağı olması bakımından işaret etmesinden ibarettir.⁸¹

Aynî (ö. 855H), Merginânî'nin *Hidâye'*sine yazdığı şerhte Buhârî'nin adını yaklaşık yedi yüz kere zikreder. Kuşkusuz bunda aynı zamanda *Sahîh-i Buhârî* şarihi olmasının etkisi büyüktür. Nitekim *Binâye'*de zaman zaman diğer Buhârî şarihlerine⁸² hatta kendi şerhi *Umdetu'l-Kârî'*ye⁸³ atıflarda bulunur. Aynî'nin, *Hidâye* şerhinde Buhârî'yi bu kadar fazla anmasına rağmen, fikhî görüşlerine işaret ettiği örneklerin çok az olması dikkat çekicidir. Onlardan biri, abdestte uzuvların birden fazla yıkanması meselesinde görülür. Aynî burada, Hz. Peygamber'in abdest alırken uzuvlarını üçer kere yıkadığını bildiren rivayeti sahih kabul etmeyen Ebû Muhammed el-Asılî'ye karşı çıkar ve rivayeti nakledenleri sıralar. Ardından rivayetin sahihliğini teyit için Buhârî'nin, "Ahmed b. Hanbel, İbn Ma'in, İbnü'l-Medîni, İshâk b. Râhûye, Ebû Ubeyde ve ashabının tümü onunla ihticacta bulunmuştur. Diğer insanlar da kim oluyor!" şeklindeki sözünü nakleder.⁸⁴ Aynî devamında, abdestte uzuvları üçer kereden fazla yıkama konusunda Buhârî'nin, "İlim ehli fazladan yıkamayı kerih gördü" şeklindeki sözünü nakleder. Ona göre Buhârî bu sözünü, yıkama konusundaki ziyadenin

78 Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, tahk.: Nûreddîn İtr, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, Beyrut 1406/1986, ss. 27–28.

79 İbnu's-Salâh, *Fetâvâ İbni's-Salâh*, tahk.: Muvaffık Abdullah Abdulkadir, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Beyrut 1407H., c. I, ss. 146, 156, 164,

80 Tâcuddîn es-Sübkî, *et-Tabakâtü'ş-Şâfiyye el-Kubrâ*, tahk.: Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulî, Hicr li't-Tabâ'a ve'n-Neşru ve't-Tevzî', 1413, c. II, ss. 212–241.

81 Bk. Sübkî, *el-Eşbâh ve'Nezâir*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, yy., 1411/1991, c. I, ss. 138, 186, c. II, s. 137, 264, 311.

82 Bk. Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1420/2000, c. I, ss. 166, 210, 442, 533, c. II, s. 67, c. III, s. 85.

83 Bk. Aynî, *age*, c. IV, s. 62, c. VIII, s. 101.

84 Aynî, *age*, c. I, s. 231.

men edilmesine dair bir icma'ın nakledildiğine işaret etmektedir.⁸⁵

Aynî, Buhârî'nin adını çoğunlukla, onun tahrir ettiği rivayetler vesilesiyle⁸⁶ ya da her hangi bir rivayetle ilgili yargısına⁸⁷ işaret etmek istediğinde anar. Mesela Aynî'nin kıran haccı konusunda kullandığı, "Derim ki: eş-Şâfiî (r.a.) bunu kabul etmez. O, Buhârî'nin tahrir ettiği, Âişe'den gelen şu hadisle istidlâl eder."⁸⁸ ifadesi, aynı zamanda Buhârî'nin, fikhî tartışmalarda çoğunlukla nasıl konumlandırıldığına dair bir fikir de vermektedir.

Benzer şekilde, *Hidâye'*nin bir başka şarihi Bâbertî (ö. 786H), Buhârî'den ya rivayetlerini konu ederken⁸⁹ ya da rivayetlerle ve senedlerle ilgili değerlendirmelerine⁹⁰ işaret ederken bahseder.

Fıkıh kitaplarında Buhârî'nin görüşlerine yapılan atıf çok azdır. Bu durum, *Sahîh'*inde, onu diğer hadis eserlerinden farklılaştıracak oranda fikhî yaklaşımlar sergileyen, müstakil risaleler kaleme alan musannifin bu özelliğiyle bağdaşmamaktadır. Buhârî'nin fıkıh alanındaki etkinliği hadisçilik vasfı sınırları içerisinde kalmıştır. Farklı fikhî mezheplere ait eserlerin hemen hepsinde, delil olarak kullanılan bir rivayetin sıhhatinin tespitinde, o hadisin Buhârî'nin *Sahîh'*inde yer alıp almaması önemli bir ölçüt kabul edilmiştir.

*Sahîh-i Buhârî'*nin ve aynı şekilde diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinin, ağırlıklı olarak rivayetü'l-hadîs kitabı olma yönleriyle dikkate alındıkları söylenebilir. Bu eserlere bir asırlık bir gecikmeyle tanıklık eden, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sünen-i Ebû Dâvûd*'un şarihi Hattâbî'nin (ö. 388H) değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Aynı zamanda fakih ve dilci olan Hattâbî, Ebû Dâvûd şerhinin mukaddimesinde ehl-i re'y ve ehl-i hadîsin ilmî yaklaşımlarından eleştirel bir şekilde bahseder.⁹¹ Aynı yerde Ebû Dâvûd'un *Sünen'*ini, ehl-i re'y ve ehl-i hadîs arasında bir hakem olarak nitelendirir:

85 Aynî, *age*, c. I, s. 233.

86 Bk. Aynî, *age*, c. I, ss. 169, 202, c. VII, ss. 328, 333.

87 Bk. Aynî, *age*, c. I, ss. 196, 223, 224, c. VIII, s. 159, c. XII, ss. 10, 127.

88 Aynî, *Binâye*, c. IV, s. 283.

89 Bk. Bâbertî, *Înâye*, c. I, s. 127, c. II, s. 482, c. VI, s. 48.

90 Bk. Bâbertî, *Înâye*, c. I, ss. 147, 189, c. II, s. 339.

91 "Ehl-i hadîs'in çoğunluğu, rivayetlere yoğunlaşmıştır. Hadislerin farklı tariklerini toplamayı, çoğu uydurma ve maktûb olan şâz ve garîb hadisleri tespit etmeyi gaye edinmişlerdir. Hadislerin metinlerini yeterince önemsemiyor, manalarını fahmetmiyorlar. Hadislerin hazinelerini ve fikhını çıkarmıyorlar... Ehl-i fıkıh ve nazar'a gelince, onlar da hadis ile yeterli kadar ilgilenmiyor, neredeyse sahihini sakiminden, iyisini kötüsünden ayırmıyorlar..." Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, c. I, s. 4.

Ebû Dâvûd'un *Süneni*, dinî ilimlerde benzeri ortaya konulmamış üstün bir kitaptır. Bütün insanların teveccühünü kazanmış, mezhepleri farklı olsa da, ulema (hadisçiler) ve fukaha arasında hakem olmuştur. Âlimlerin her biri için o, bir menbadır. Irak, Mısır, Mağrip ve daha pek çok bölgenin âlimleri ona dayanırlar. Horasan âlimlerine gelince; onların çoğu Muhammed b. İsmail'in, Müslim b. Haccâc'ın ve onların, tespit ve tenkide ilişkin öngördükleri şartları uyarınca sahih hadisleri cem etmiş ve bu şekilde onları örnek almış kişilerin kitaplarını tercih ederler. Oysa Ebû Dâvûd'un kitabı tertip bakımından daha iyidir ve daha fazla fıkıh içermektedir. Ebû İsa (et-Tirmizî)'nin kitabı da güzeldir.⁹²

Hattâbî'ye göre *Sünen'*in hakemliği, rivayetlerin sahihini sakiminden ayıramayan fakihlere sahih hadisleri temin etmesinden, hadislerin manalarını kavrayamayan hadisçilere de bu eksikliklerini gidermelerine yardımcı olmasından ileri gelmektedir. *Sünen'*in tertibi fikhî amaç güdenler için elverişli bir kaynaktır. Çünkü hadisler fikhî anlayış içerisinde düzenlenmiştir. Üstelik Ebû Dâvud'un eseri, tertibi ve daha fazla fıkıh içermesiyle *Sahîhain'* dan üstündür.⁹³ Aslında Hattâbî'nin mukaddimesinin sonlarında dile getirdiği şu kanaati *Sünen'*in hakemliği meselesine daha fazla açıklık getirmektedir:

...ayetleriyle Allah, Kitâb'da dinle ilgili açıklanmayan bir şey bırakmadığını haber vermektedir. Ne var ki, beyan iki şekilde olur: Birisi, Kur'an nassıyla ortaya konulan açık (celî) beyandır. Diğeri ise tilavetin zimmî olarak içerdiği gizli (hafî) beyandır. Bu son beyanı açıklama görevi, 'İnsanlara kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik' (Nahl, 44) ayetinin ifade ettiği üzere Peygamber'e (s.a.) verilmiştir. Kim Kitâb ve Sünnet'i bir araya getirirse beyanın bu iki yönünü de tamamlamış olur. İşte Ebû Dâvud, *Sünen'*inde ilmin temeli, sünnet ile fikhî hükümlerin kaynağı olan hadisleri cem etmiştir. Bu konuda öncekilerden onu geçen ya da daha sonrakilere onun dengi birini bilmiyorum.⁹⁴

Hattâbî'ye göre *Sünen*, hakem olma vasfını, sünnet ve fikhî hükümlere kaynaklık eden hadisleri nakletmesine borçludur. Onun naklettiği hadisler, sıhhati her ne kadar *Sahîhain'* da bulunanlar kadar güçlü değilse de *Sünen'*de, sahih ve hasen dışında haber yoktur.⁹⁵ Dikkat edilecek olursa Hattâbî, Ebû Dâvud'un,

92 Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, c. I, s. 6.

93 Ebû Dâvud'un *Sünen'*ini diğer eserlerden üstün görenler Hattâbî öncesinde de vardır. Zeke-riyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307) onunla ilgili olarak "Allah'ın Kitabı İslâm'dır. Ebû Dâvud'un kitabı es-Sünen ise İslâm'ın güvencesidir." Bk. Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, c. IV, s. 364.

94 Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, c. I, s. 8.

95 Hattâbî Ebû Dâvud'un *Sünen'*ine aldığı rivayetlerin durumuyla ilgili olarak şöyle der: "Biliniz ki, hadisçilere göre hadis üç kısımdır: Sahih, hasen ve sakim. Onlara göre sahih, senedi mut-tasıl ve ravileri adil olan haberdur. Hasen, kaynağı bilinen ve ricali meşhur olan haberdur. Ha-

hadislerin durumuna ilişkin yaptığı doğrudan izahlarına ya da bab-hadis ilişkisi kurarak dolaylı olarak ortaya koyduğu kişisel yorumlarına değil, cem ettiği hadislere, başka bir ifade ile hadislerin içeriklerine vurgu yapmaktadır.

Hattâbî'nin Ebû Dâvûd'un *Sünen'*i ile ilgili yaptığı hakem olduklarına ilişkin tespit, musannef eserlerin farklı seviyelerde yüklendiği işlevselliğe işaret etmektedir. Şarih, benzer şekilde *Sahîh-i Buhârî'* nin de hadislerin sahihi ve sakimini bilme konusunda insanlar arasında *hakem* olduğunu belirtir. Ancak ona göre *Sahîh'* in hakemliği, Buhârî'nin hadis tenkidi ve sıhhat tespitindeki titizliği ile ilgilidir.⁹⁶

Hattâbî, *Me'âlim'* den sonra yazdığı *Sahîh-i Buhârî* şerhi *A'lâmu'l-Hadîs'* in mukaddimesinde *Sahîh'* in yazılış amacını şu şekilde tespit eder:

Bu kitabın sahibinin gayesi, büyük küçük hemen her konuda Rasûlullah'tan gelen sahih hadisleri zikretmektir. Bu bakımdan o, Kur'an tefsiri, sıfat ve tevhid, delâilu'n-nubuvve, vahyin başlangıcı, öldükten sonra dirilme, Rasûlullah'ın hayatı, savaşları ve gazveleri, kıyamet ve haşra ilişkin haberler, şefaet, cennet ve cehennem özellikleri, geçmiş toplumlarla ilgili varit olan haberler, mev'ize, zühd, rikâk ile ilgili haberler, fıkıh, ahkâm, sünen, âdâb, güzel ahlâkla ilgili ve benzer şekilde dinî niteliğe sahip diğer hadislerden kendi ölçülerine göre sahih olanları kitabına aldı.⁹⁷

Hattâbî'ye göre *Sahîh-i Buhârî* bu muhtevasıyla dinî sahada bir hazine, ilimler için de değerli bir kaynaktır.⁹⁸

Hattâbî'nin *Sahîh-i Buhârî* ve *Sünen-i Ebû Dâvûd* ile ilgili bu tespitlerinden, müelliflerin eserlerinde ortaya koyduğu itikâdî ya da fikhî görüşlerinin, onun pek de dikkatini çekmediği anlaşılmaktadır. Hattâbî'ni nazarında sözü edilen eserlerin değeri, itikâdî ve fikhî meselelere dayanak teşkil edecek sağlam hadisleri temin etmelerinden kaynaklanmaktadır. Onun söz konusu yaklaşımı, yuka-

dislerin çoğu bu kategoridedir. Hadisçilerin ekseriyeti bu tür haberi kabul eder ve fukahannın hepsi de onunla amel eder. Ebû Dâvûd'un kitabı bu iki tür haberin (sahih-hasen) her ikisini de ihtiva etmektedir. Sakim haber çeşitlerinin en düşüğü *mevzudur*. Ondan bir önceki *maklûb-tur* yani isnadında karışıklık olan hadistir. Maklûb hadisten bir önceki ise *mechul* haberdır. Ebû Dâvûd'un kitabı bu sakim türlerinin hiç birisini içermez. Şayet böyle bir haberinin zikrini gerektirecek bir durum ortaya çıkmışsa, Ebû Dâvûd bu haberin vasfını açıklamadan, onun illetine işaret etmeden geçmez." Bk. Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, c. I, s. 6.

96 Hattâbî, *A'lâmu'l-Hadîs*, c. I, s. 102.

97 Hattâbî, *age*, c. I, s. 102.

98 Hattâbî, *age*, c. I, s. 102.

rıda örneklerini verdiğimiz akâid, kalam ve fıkıh eserlerinde görülen pratikle uyum halindedir.

6. Sonuç

Bir eserin ya da bir edebî türün tam olarak kavranabilmesi, kendi tarihi şartları içerisinde ele alınmasıyla mümkündür. Bu uygulama, eserlerin yapısal özellikleri ve içerikleri ile onları şekillendiren ve bazen de vücuda getiren şartlar arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi şeklinde yürütülür. Böyle bir yaklaşım haddizatında, bir eserin ya da bir edebî türün ne tür bir ihtiyaca binaen teşekkül ettiğine dair bilgi verse de, gerçekte onun neye tekabül ettiğine ilişkin bir bilgiye ulaştırmayabilir. Kısacası, bir eserin muhtevası ve bu muhtevanın niçin böyle belirlendiği, doğrudan ve dolaylı etki eden şartlar çerçevesinde tespit edilebilir. Fakat aynı eserin ne kadar dikkate alındığını, hangi özellikleriyle gündeme geldiğini, ilim hayatında ne tür bir ağırlığa sahip olduğunu, eserin kendisinden hareketle tespit etmek mümkün olmayabilir. Bu bakımdan, bir eserin ya da edebî türün mahiyetinin yanı sıra gerçekte tekabüliyetinin ne olduğunun anlaşılması, hem içerik, bağlam ve içerik-bağlam ilişkisi hem de varlığının yansımaları bakımlarından ele almayı gerekli kılmaktadır.

Rivayetleri kendi tarz ve üsluplarıyla yorumlayan, ehl-i bid'at ve ehl-i re'ye karşı itikâdî ve fikhî itiraz ve görüşlerini dile getiren musannifler arasında Buhârî, *Sahîh'*ini sıradan bir tasnif eseri olmaktan çıkaran uygulamalarıyla diğerlerinden ayrılmıştır. Akâid, fıkıh, tefsir gibi alanlara ait şaşırtıcı miktarda malumat aktarması, spesifik meselelere dair kişisel görüşlerini tercemelerde ve muhtelif şekillerde ifade etmesi, Mürcie, Kaderiyye, Râfizîyye, Kaderiyye, Cehmiyye, Hâriciyye gibi fırkalara ve Ebû Hanîfe üzerinden ehl-i re'ye yönelik itirazları, döneminin şartları ile *Sahîh'*in içeriği arasındaki ilişkiyi gözer önüne sermektedir. Ne var ki, itikâdî, kalamî ve fikhî tartışmalarda Buhârî'nin görüşleri pek dikkate alınmamıştır. Buhârî üzerine yapılan özel çalışmaları ya da Buhârî'nin *Sahîhi* üzerine özel çalışma yapanların başka eserlerindeki uygulamaları dışarıda tutulursa, Buhârî'ye ve *Sahîh'*ine yapılan atıfların sınırlı olduğunu görülür. İlgili literatürlerde Buhârî'ye görüşlerinden dolayı yeteri kadar atıflarda bulunulmaması, aksine, genellikle ona, rivayetlerin sıhhatini tespitte başvurulması, *Sahîh'*in uygulamada ağırlıklı bir şekilde rivayet kitabı olarak algılandığını göstermektedir. Söz konusu yaklaşım, aynı zamanda *Sahîh'*i, onu şekillendiren şartlardan soyutlanmış bir biçimde ele alınması demektir. Bâcî'nin Buhârî'yi fıkıh alanına girmekle eleştirmesinin ya da Kirmânî'nin onu, *Sahîh'*e haddinden fazla tefsir malzemesi almakla suçlamasının altında sanki

böyle bir algı yatmaktadır. Bahse konu âlimlerin *Sahîh-i Buhârî*'yi, sırf *rivayetü'l-hadîs* kitabı olarak görme eğiliminde oldukları hissedilmektedir. Hatta *Kütüb-i sitt'e*'nin telifine yakın bir dönemde yaşamış olan Hattâbî'nin ehl-i re'y ve ehl-i hadîs ihtilafından bahsettikten sonra, *Sünen-i Ebî Dâvûd* ve *Sahîh-i Buhârî*'yi bu iki kesim arasında hakem olarak nitelmesi, sözü edilen eserlerin yapı ve içeriklerinin bizde oluşturduğu izlenimi tam olarak yansıtmamaktadır. Anlaşılan o ki, dönemine kadar süregelen, temelinde siyasî kaygıları da barındıran bir entelektüel tartışma, Buhârî'yi bir hadis kitabının sınırlarını aşmaya zorlamış, fakat eseri, içerdiği rivayetlerin sahihliği şeklindeki -temel iddiası gibi görünen- bir vasıfla şöhret bulmuştur. Hadis sıhhat tespitinde sened odaklı kriterler *Sahîh*'in bu konumunu pekiştirmiştir. Zira senedle ilgili olarak ortaya konulan ölçütler, diğerlerine göre nispeten daha objektiftir. Farklı dönem ve mezheplere mensup Hattâbî, Bâcî ve Kirmânî'nin *Sahîh*'e ilişkin ortak algısı, bu temel özelliğin yani sağlamlık vasfının baskınlığı ile oluşmuştur. *Sahîh*'in hem Şâfiî toplumlarda hem de Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye itirazlarına rağmen Hanefî toplumlarda en muteber kitap olarak kabulü, onun, ihtiva ettiği hadislerle indirgenmesi ve öyle algılanması ile ilgilidir.

Kaynakça

- Abdülbâkî b. Abdilbâkî Takıyyuddîn İbn Fakîh, *el-Ayn ve'l-Eser fî Akâidi Ehlî'l-Eser*, tahk.: Revvâs kal'acî, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, yy., 1407H.
- el-Aynî, Bedruddîn, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1420/2000.
- el-Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak, *Raf'u'l-İltibâs an Ba'di'n-Nâs*, Dâru's-Sahve, yy., ts.
- el-Bâbertî, Muhammed b. Muhammed Ekmeluddîn, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, Dâru'l-Fikr, yy., ts.
- el-Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li men Harece lehu'l-Buhârî fî'l-Câmi'is-Sahîh*, tahk.: Ebû Lübâbe Hüseyin, Dâru'l-Livâ', Riyâd 1406/1986.
- Bağcı, Musa, "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", *AÜİFD*, c. XLVI (2005) sayı: 1, ss. 21-42.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, tahk.: Abdurrahman Amîra, Dâru'l-Me'ârif, Riyâd, ts.
- , *el-Câmi'u's-Sahîh*, tahk.: Muhammed Zühêyr, Dâru Tavkı'n-Necât, yy., 1422H.
- , *et-Târîhu'l-Kebîr*, tahk.: Muhammed Abdu'l-Mu'îd Hân, Dâiretu'l-Me'ârif l-Usmâniyye, yy., ts.
- , *Kitâbu'l-Kırâeti Halfe'l-İmâm*, tahk.: Fadlurrahman es-Sevrî, el-Mektebetü's-Selefiyye, yy., 1404/1980.
- , *Ref'u'l-Yedeyn fî's-Salât*, tahk.: Ahmed eş-Şerîf, Dâru'l-Erkam, Kuveyt 1404/1983.
- el-Curcânî, Ebû Bekr, *İ'tikâdu Eimmeti'l-Hadîs*, tahk.: Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, Dâru'l-Âsime, Riyâd 1412H.
- Çakın, Kâmil, "Buhârî'nin Mürjîe ile İman Konusunda Tartışması", *AÜİFD*, Ankara 1992, c. XXXII, ss. 183-198.
- , "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci" *İslâmi Araştırmalar*, Ankara 1997, c. 10, sayı: 2, ss. 101-109.

- Dârimî, Ebû Sa'îd Osman, *er-Raddu alâ'l-Cehmiyye*, tahk.: Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Dâru İbni'l-Esîr, Kuveyt 1416/1995.
- el-Eş'arî, Ali b. İsmail Ebû'l-Hasen, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, tahk.: Fevkiye Huseyn Mahmud, Dâru'l-Ensar, Kahire 1397H.
- el-Firyâbî, Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed, *Kitâbu'l-Kader*, tahk.: Abdullâh b. Hamd el-Mansur, Advâu's-Selef, yy., 1418/1997.
- el-Guneymî, Abdulganî el-Meydânî ed-Dimeşki, *Keşfu'l-İltibâs Ammâ Evredehû'l-Buhârî alâ Ba'di'n-Nâs* (Abdulmecîd Mahmûd'un Dirâsetun Mutkanetun li'l-Mesâilî'l-Fikhiyye'si ile birlikte) Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, Haleb, ts.
- el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetu Ullûmi'l-Hadîs*, tahk.: es-Seyyid Muaz-zam Hüseyin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1977.
- el-Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, tahk.: Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf, Dâru İbni'l-Cevzî, Suud 1421H.
- el-Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, *Me'âlimu's-Sünen*, Matbaatü'l-İlmiyye, Haleb 1351/1932.
- el-Herevî, Ebû İsmail Abdullâh b. Muhammed, *Zemmu'l-Kelam ve Ehlihî*, tahk.: Abdurrahman Abdulazîz Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1418/1998.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1271/1952.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hasen, *el-İ'tikâd*, tahk.: Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, Dâru Atlas el-Hadrâ, 1423/2002.
- , *Tabakâtu'l-Hanâbile*, tahk.: Muhammed Hâmid el-Fakî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nüzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, tahk.: Abdullâh b. Dayfillah, Riyad 1422H.
- , *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379.
- İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim, *el-İhtilâf fî'l-Lafz ve'r-Redd alâ el-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* tahk.: Amr b. Mahmud Ebû Amr, Dâru'r-Râye, yy., 1412/1991.
- İbn Mende, Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya, *er-Reddu alâ'l-Cehmiyye*, tahk.: Ali Muhammed Nâsîr el-Fakîhî, el-Mektebetü'l-Eseriyye, Pakistan, ts.
- , *Kitâbu'l-İman*, tahk.: Ali b. Muhammed Nâsîr el-Fakîhî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1406H
- İbn Receb, Zeynuddîn Abdurrahman b. Ahmed, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, tahk.: Hemmâm Abdurrahîm Sa'îd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1407/1987.
- İbn Ruşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyeti'l-Muktesid*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1425/2004.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman, *Ulûmu'l-Hadîs*, tahk.: Nüreddîn İtr, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, Beyrut 1406/1986.
- , *Fetâvâ İbni's-Salâh*, tahk.: Muva'ffik Abdullâh Abdulkadir, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Beyrut 1407H.
- İbnü'l-Müneyyir, Ahmed b. Muhammed, *el-Mütevârî alâ Terâcimi Eboâbi'l-Buhârî*, tahk.: Salahuddîn Makbûl Ahmed, Mektebetü'l-Mu'allâ, Kuveyt ts.
- Kandemir, M. Yaşar, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, c. VII, ss. 114-123.
- el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, yy., 1406/1986.
- el-Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Kevâkibu'd-Derârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1401/1981.
- Mâlik b. Enes, el-Muvatta', tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zâmî, Müessesetu' Zâyid b. Sültan, Abudabi 1425/2004.
- Müslim, İbn Haccâc Ebû'l-Hasen el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.

- en-Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1392H.
- Öğüt, Salim, "Buhârî (Fıkıh İlmindeki Yeri)", *DİA*, c. VI, ss. 375–376.
- Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- es-Serahsî, Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1414/1993.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâluddîn, *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, tahk.: Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Dâru Tayyibe, yy., ts.
- es-Sübkî, Tâcuddîn, *el-Eşbâh ve'Nezâir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy., 1411/1991.
- , *et-Tabakâtu's-Şâfiyye el-Kubrâ*, tahk.: Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulî, Hicr li't-Tabâ'a ve'n-Neşru ve't-Tevzî', 1413.
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetu'l-Halebî, Mısır 1358/1940.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Sarîhu's-Sunne*, tahk.: Bedr Yûsuf el-Ma'tûk, Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1405H.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *İlel (Sünen'in sonuna ekli)*, tahk.: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Türcan, Zişan, *Hadis Şerh Geleneği –Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü–*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- Ubeyd b. Muhammed, Takiyyuddîn Ebû'l-Kâsım, *Fadâilu Süneni't-Tirmizî*, tahk.: es-Seyyid Subhî es-Sâm râî, Mektebetu'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1409/1989.
- Yardım, Ali, *Hadis II*, DEÜY, İzmir 1984.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh, *Tezkiratu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.
- ez-Zeylâî, Osman b. Ali, *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (eş-Şilbî'nin haşiyesi ile birlikte), el-Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, Kahire 1313H.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmud, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, yy., 2002.